

*Черета І. С.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

ЕКОЛОГІЧНА КРИЗА В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

В статті з'ясовується сутність і причини екологічної кризи, місце України в світовому екологічному просторі, взаємозв'язок економічної та екологічної криз. Досліджено соціальні наслідки екологічної кризи, її вплив на природні ресурси і навколишнє природне середовище, засоби подолання екологічних криз.

Ключові слова: екологічна криза, соціально-економічні наслідки, безпека, синергетика, ресурси, загрози, екологічна політика.

Виникнення екологічної кризи як і інших глобальних потреб пов'язане з прискоренням НТП, який створює можливості для посилення людського впливу на навколишній світ. Прискоривши розвиток продуктивних сил і давши в руки людини нові засоби підкорення природи, НТР не тільки виявила нові взаємозв'язки між людиною і природою, а й зумовила нові конфлікти в ході здійснення цих взаємозв'язків.

Сучасну екологічну ситуацію в Україні можна охарактеризувати як кризову, що формувалась протягом тривалого періоду. Після екологічної катастрофи 1986 року на ЧАЕС 7% території України є радіоактивно забрудненою. В Україні антропогенне і техногенне навантаження на навколишнє природне середовище у 4-5 разів перевищує відповідні показники у розвинутих країнах світу [1, с. 75].

Ці та інші фактори призвели до значної деградації навколишнього природного середовища України, надмірного забруднення поверхневих та підземних вод, повітря та земель, нагромадження у дуже великих кількостях шкідливих відходів виробництва. Це призвело до погіршення здоров'я людей та збільшення смертності. Як наслідок екологічна ситуація в Україні перетворилася на проблему державного значення, яка потребує пріоритетного розв'язання, як і у всьому світі.

Аналіз сутності економічної кризи, її соціально-економічних наслідків та шляхів подолання здійснюється у дослідженнях українських економістів А. Степаненка, М. Хвесика, О. Веклича, М. Шлапака, Я. Олійника, Г. Обихода, а також у працях західних економістів У. Бека, Дж. Сакса, Дж. Хартвіка та інших.

Проте, незважаючи на чисельність публікацій з цих проблем нагальним є подальше осмислення характеру взаємозв'язку економічної та екологічної криз, узагальнення міжнародного досвіду, зокрема країн ЄС, щодо охорони і збереження навколишнього природного середовища.

Метою статті є обґрунтування причин екологічної кризи в Україні, вплив на навколишнє середовище, засобів державної політики щодо подолання екологічної кризи.

Дослідження показали, що у ряді регіонів України антропогенне навантаження на природу наближається до граничної межі. Поріг системної адаптації, відхилення від допустимих параметрів життя зі збереженням при цьому свого якісного змісту, очевидно пройдений у ХХ ст. Спостерігаються ознаки екологічної кризи, яка являє

собою такий стан взаємовідносин між суспільством і природою, що характеризується невідповідністю розвитку продуктивних сил і виробничих відносин екологічним можливостям біосфери, а також значними структурними змінами у навколишньому природному середовищі.

Екологічну ситуацію та рівень розвитку національної екологічної системи в Україні, її місце за цим показниками серед інших держав можна оцінити за допомогою міжнародного індексу екологічного виміру – EPI (Environmental Performance Index).

Згідно з рейтингом EPI, у 2012 році Україна займала 102-ге місце серед 163 країн світу та у 2010 році – 87-е місце, тоді як у 2008 році – 75-те серед 149 країн і у 2006 році – 52-ге серед 133 країн. Наведені данні свідчать, що в останні роки EPI України погіршився [1, с. 76].

Першопричинами екологічних проблем в Україні є:

– успадована структура економіки з переважаючою часткою ресурсо- та енергоємних галузей, негативний вплив якої був посилений переходом до ринкових умов;

– спрацьованість основних фондів промислової і транспортної інфраструктури;

– існуюча система державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища, регулювання використання природних ресурсів, відсутність чіткого розмежування природоохоронних та господарських функцій;

– недостатня сформованість інститутів громадянського суспільства;

– недостатнє розуміння в суспільстві пріоритетів збереження навколишнього природного середовища та переваг сталого розвитку;

– недотримання природоохоронного законодавства.

На території України зберігається високий ризик екологічних надзвичайних ситуацій. У нашій державі функціонують 23767 потенційно небезпечних підприємств та інших об'єктів, аварії на кожному з яких можуть спричинити виникнення надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру державного, регіонального, місцевого і об'єктового рівнів. Щороку в Україні реєструється до 300 надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру. Внаслідок яких гинуть люди та завдаються великі економічні збитки.

Надмірне антропогенне навантаження на навколишнє природне середовище в Україні супроводжується:

– викидами до повітря шкідливих речовин і сполук які спричиняють зміни хімічного складу та фізичного стану атмосфери;

– забрудненням поверхневих і підземних вод промисловими та побутовими скидами, яке призводить до зниження якості та вичерпання водних ресурсів, придатних до використання;

– забрудненням, виснаженням і зниженням якості земельних ресурсів, придатних до використання.

Ресурсомістка та енергетично-сировинна спеціалізація національної економіки спільно із застарілою технологічною базою виробництва визначали й визначають високі показники щорічного утворення і нагромадження відходів. Протягом останніх 10 років загальні обсяги утворення промислових і побутових відходів в Україні безперервно зростали. У 2013 р. кількість відходів, які утворилися, збільшилася порівняно з 2010 р. на 6,8%. У структурі відходів переважають відходи

гірничодобувної промисловості; відходи видобування металевих руд становлять 68,1% усіх відходів, а кам'яного вугілля, лігніну і торфу – 9,2%. Найбільша кількість відходів утворюється у регіонах з розвиненою добувною промисловістю. У нас відмінність ситуації з відходами від країн ЄС полягає не тільки у високому рівні їх утворення в Україні, але й у відсутності належної інфраструктури для поводження з ними. Це зумовлює відносно низький рівень утилізації відходів і значні обсяги їх нагромадження на нашій території.

У свою чергу, екологія істотно впливає на економіку. За даними Міністерства екології та природних ресурсів України, середньорічні втрати ВВП внаслідок погіршення стану навколишнього природного середовища становлять 10-15%. Водночас, за оцінками Міжнародного інституту менеджменту навколишнього середовища (Швейцарія), рівень екологічних збитків в Україні сягає не менш як 15-20% ВВП і є одним з найвищих у світі. Слід зазначити, що екологічна криза в Україні постає аж ніяк не випадковим явищем, ізольованим від стану загального економічного розвитку, а навпаки – як закономірність і сутнісний атрибут глибокої системної кризи.

Наслідки екологічних катастроф стають дедалі більш руйнівними, а поодинокі країни не здатні ефективно подолати їх без координованої допомоги світового співтовариства. При цьому міжнародні експерти ООН зазначають, що нинішні міжнародні проекти спрямовано більше на подолання наслідків руйнувань, ніж на запобігання їм і стратегічне управління ризиками. За підрахунками американських експертів, кожний мільйон доларів, вкладений у запобігання катастрофам і пом'якшення їх наслідків, дає семикратну віддачу.

Значних втрат національна економіка зазнає від природних і техногенних надзвичайних ситуацій. Обсяги збитків, завданих надзвичайних ситуацій, істотною мірою зумовлені розподілом випадків виникнення надзвичайних ситуацій гідрометеорологічного та геологічного характеру із серйозними наслідками за регіонами. Так, згідно з даними Державної служби України з надзвичайних ситуацій, протягом 2000–2012 рр. найбільших збитків завдано Закарпатській області (понад 5 млрд. грн.). За оцінюваний період загальна сума збитків національному господарству внаслідок надзвичайних ситуацій становить понад 11 млрд. грн. Слід зауважити, що в останні роки в Україні намітилася тенденція до зменшення кількості надзвичайних ситуацій.

До основних причин виникнення надзвичайних ситуацій належать:

- постійне зростання антропогенного впливу на навколишнє природне середовище та аномальні прояви атмосферних процесів;
- незадовільний технічний стан виробничих об'єктів;
- незадовільне дотримання вимог безпеки та низька технологічна дисципліна на виробництвах; ігнорування вимог пожежної безпеки та інших норм і стандартів у промисловості, будівництві, комунальному господарстві, на транспорті та в інших галузях.

Порівняно з країнами Європи Україна на 1 дол. ВВП викидає у 24 рази більше сірчаного ангідриду, у 8 разів – окислів азоту, у 23 рази – аміаку. При цьому в Україні забруднення води на 1 дол. ВВП є більшим в 11 разів. У нас втрати робочого часу від екологічно зумовленої захворюваності становлять у середньому на 1 працівника 48 годин на рік [1, с. 78].

В Україні ведеться значна робота по посиленню державного регулювання навколишнього природного середовища шляхом запровадження екологічного господарства ЄС. Можна допустити, що запровадження в Україні європейських нормативних актів і директив втрати ВВП України від негативних економічних ситуацій сягнуть не 10-15%, як сьогодні, а 5-7%, що дасть можливість збільшити ВВП на 60-80 млрд. грн.

Розглянемо основні соціальні наслідки екологічної кризи.

Синергетика екологічної та демографічної криз. Тривалість життя в Україні становить у середньому близько 71 року (у Швеції – 80, у Польщі – 74). Значною мірою це зумовлено забрудненням навколишнього природного середовища внаслідок виробничої діяльності підприємств гірничодобувної, металургійної, хімічної промисловості та паливно-енергетичного комплексу. Медико-генетичними дослідженнями встановлено, що у зв'язку з тривалим забрудненням навколишнього природного середовища у популяції нації зростає кількість спадкових генетичних аномалій. Як відомо, якщо цей показник досягає 30%, то, за біологічними законами, нація починає зникати. А в Донецько-Придніпровському регіоні він уже становить 19-24%. Коли забруднення атмосфери в 1,2-1,5 раза перевищує санітарно гігієнічні норми, починаються захворювання імунної системи. Сьогодні в Україні налічується близько 1700 небезпечних джерел забруднення атмосфери, з яких 1000 – це особливо небезпечні хімічні підприємства [2].

Екологічні міграції. Порівняно нове явище у суспільно демографічних процесах пов'язане з погіршенням стану навколишнього природного середовища на певній території внаслідок техногенних або природних катастроф. Особи, що змушені залишити місце свого постійного проживання і переміщуються у межах власної країни або перетинають її кордон у зв'язку з екологічними катастрофами (такими, як Чорнобильська трагедія) або втратою землі внаслідок глобального потепління, вважаються екологічними біженцями.

Інститут довкілля та людського суспільства при ООН попереджає: на даний час потопи, шторми, посухи, техногенні аварії (викиди радіоактивних і хімічних речовин, вибухи і пожежі, техногенне підтоплення і затоплення) або загроза їх виникнення складають головний фактор переміщення населення, потужніший, ніж війна та переслідування. За підрахунками ПРООН, у 2010 р. у світі 25 млн. осіб були змушені залишати місця свого проживання з причин невідповідного навколишнього природного середовища. Актуальність проблеми екологічної міграції для України зумовлюється тим, що, за прогнозами, у зв'язку з глобальними змінами клімату значна частина заселених територій планети виявиться непридатною для життя людей. Понад 300 млн. осіб серед найбільш вразливого населення Землі стануть бездомними внаслідок повеней [3, с. 101-102]. Це, у свою чергу, призведе до істотного збільшення міграційних потоків, спрямованих до України. Зменшення територій, придатних для проживання, може спричинити виникнення нових та ескалацію старих конфліктів (зокрема, збройних).

Розселення і екологічна безпека. На навколишнє природне середовище впливають різні типи людських поселень – сільські та міські.

Розвиток агломераційних процесів супроводжується посиленням техногенного впливу на життєве середовище. У містах він проявляється у різних формах – зміні

мікроклімату, забрудненні атмосферного повітря, води й ґрунту, фізичному (електромагнітному, акустичному, пиловому) забрудненні, утворенні значної кількості не тільки побутових, але й небезпечних для людини промислових відходів.

Очевидно, що боротьба з екологічною кризою не повинна поглиблювати кризу економічну, тобто поліпшення екологічної ситуації не повинне досягатися за рахунок нарощування товарного дефіциту, падіння доходів населення і зростання безробіття. Одним з ефективних засобів пом'якшення цих суперечностей є широкомасштабне виробництво продукції екологічного призначення, використання якої може приносити як суто економічний, так і еколого-економічний ефект.

Вплив екологічної кризи на природні ресурси і навколишнє природне середовище. В Україні антропогенне і техногенне навантаження на навколишнє природне середовище у декілька разів перевищує відповідні показники у розвинутих країнах світу. Обсяг шкідливих викидів від усіх видів виробничо-господарської діяльності перевищує припустимі норми в 3-7 разів і продовжує зростати. У розрахунку на 1 км² в повітря викидається 8 т шкідливих речовин із стаціонарних джерел, а кількість токсичних промислових відходів становить 3,9т.

Для поліпшення ситуації з якістю атмосферного повітря в Україні потрібно розробити нові методи визначення рівня забруднення повітря, а наше екологічне законодавство необхідно адаптувати до відповідного законодавства ЄС. Необхідно створити механізми поліпшення стану атмосферного повітря, щоб мотивувати підприємства, заклади та організації до вдосконалення заходів щодо зменшення забруднення атмосферного повітря. Серед заходів щодо охорони атмосферного повітря важлива роль належить встановленню стандартів якості повітря, в яких мають бути визначені гранично допустимі норми викидів для джерел різних типів підприємств. Вимоги, встановлені в ЄС, включають цільові показники до 2020 р.

Водні ресурси. Практично всі поверхневі, ґрунтові та частково підземні води забруднені промисловими, побутовими і сільськогосподарськими стоками і за якістю не відповідають санітарним нормам. Щороку до водойм України потрапляє близько 5 млн. т солей, 190 млн. м³ різних стоків, а до водних об'єктів басейну Дніпра – близько 8 км³ стічних вод.

За даними ЮНЕСКО, за раціональністю використання водних ресурсів та якістю води (включаючи наявність очисних споруд) Україна займає 95-те місце у світі. У нас водомісткість ВВП є у 3-5 разів вищою, ніж в індустріально розвинутих країнах Європи, що свідчить про нераціональне водокористування та низьку ефективність роботи наявного виробничого устаткування в Україні. Сьогодні обсяги водокористування у басейнах українських річок практично досягли верхньої межі, внаслідок чого виникла суперечність між попитом на воду та можливостями його задоволення не тільки за кількістю, але й за якістю.

Аналіз водогосподарської та екологічної ситуації, що склалася в Україні протягом останніх десятиріч, свідчить про необхідність докорінної перебудови державної водної політики, яка б гарантувала екологобезпечне і стабільне водокористування для населення та галузей економіки на сучасному рівні, а також подальшу перспективу в гармонії з природою. Крім того, ця політика повинна сприяти скоординованій та узгодженій діяльності усіх учасників водних відносин (державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств водокористувачів та ін.) щодо

вирішення проблем у водоресурсній сфері (у тому числі пов'язаних з реформуванням і розвитком водогосподарського комплексу) [4, с. 23].

Земельні ресурси. В Україні щороку деградують 100 тис. га родючих ґрунтів. Порівняно з кінцем ХІХ ст. кількість гумусу в ґрунтах знизилась у 6 разів і щороку зменшується ще на 18 млн. т. Орні землі в Україні займають понад 90% площі степів і лісостепів, але вони вже надто виснажені, забруднені мінеральними добривами й пестицидами. Тим часом українські чорноземи становили близько 50% їх світового банку.

У використанні земельних ресурсів важлива роль належить агрохолдингам. Сьогодні в Україні налічується понад 60 великих агрохолдингів, які в цілому контролюють більш як 24% площі орних земель. Головні переваги такої форми організації виробництва та економічних взаємовідносин – це можливість концентрації капіталу; зниження собівартості продукції; зміцнення позицій на ринку; цінова стабільність; швидка модернізація матеріально технічної бази; інноваційний розвиток; кращий кредитний сервіс.

Для покращення земельних ресурсів необхідно створити передумови для державного регулювання щодо вдосконалення земельного законодавства, а також щодо регулювання відносин власності на землю і поліпшення контролю за їх використанням і якістю земельних ділянок.

Перехід України до формування новітньої національної екологічної політики є складним і довготривалим. Це багатоетапний процес досягнення збалансованості між соціально економічним прогресом і потребами збереження навколишнього природного середовища, пов'язаний з проблемами довгострокового розвитку країни, послідовним практичним запровадженням принципів сталого розвитку, питаннями зміни структури споживання, збереження, невиснажливого використання і відтворення природних ресурсів, екологічної безпеки і регіональної політики, а також зовнішньополітичними аспектами.

Засобом досягнення екологічної безпеки є комплекс еколого економічних інструментів, серед яких особливу роль повинні відігравати плата за забруднення навколишнього природного середовища й за використання природних ресурсів, система економічного стимулювання природоохоронної діяльності, яка б сприяла формуванню екологічно доцільного поведіння виробника і споживача. Стимулювання оптимального природокористування включає оподаткування, субсидування, пільгове кредитування природоохоронної діяльності, прискорену амортизацію природоохоронних фондів та інші заходи, більшість з яких довела свою екологічну ефективність у ряді країн світу. Важливим фактором є створення екологічних фондів, головна мета яких полягає у формуванні централізованого джерела фінансування природоохоронних потреб незалежно від державного бюджету. Ці фонди відіграють роль підтримуючої фінансової структури, що доповнює державні витрати на екологічні цілі. Більш широке запровадження екологічного страхування, економічними інструментами якого є запобігання аваріям, технологічним збоям і стихійним лихам або пом'якшення їх наслідків, які призводять до забруднення навколишнього природного середовища, дозволить компенсувати збитки та економічно стимулювати запобігання аваріям за рахунок збільшення протиаварійних витрат з боку страхової компанії.

Одним з базових постулатів концепції сталого розвитку є підвищення ресурсо-ефективності за рахунок вторинного ресурсокористування. За досвідом ряду країн, сектор утилізації та повторного використання відходів перетворюється на дедалі прибутковішу галузь економіки. Відбувається економізація сфери відходів, яка базується на нових організаційно економічних механізмах і загальному державному сприянні. У рамках зазначених тенденцій у розвинутих країнах започатковано якісні зміни в розвитку економіки зокрема і суспільства у цілому. Відбувається переорієнтація стратегічних цілей господарського розвитку, одним з його базових напрямів стає вторинне ресурсокористування [5, с. 59].

Пріоритетними шляхами усунення ресурсно екологічних і соціально економічних загроз для сталого розвитку є цілеспрямований та ефективний пошук альтернативних джерел енергозбереження; розробка і застосування ресурсозберігаючих, екологічно чистих, безвідхідних технологій; вжиття широкомасштабних заходів щодо повторного залучення матеріалів до господарського обороту; всебічне сприяння розвитку екологоспрямованого бізнесу; створення комплексної системи екологічного виховання та освіти усіх верств населення; забезпечення економічної відповідальності у формі штрафів та інших платежів за скоєні порушення.

Природоохоронні аспекти не дістали широкого відображення в галузевих економічних політиках. Впровадження в Україні новітніх екологічно чистих технологій та поширення найкращого досвіду щодо цього є дуже повільними. Низькі ціни на енергоресурси, що втримуються протягом тривалого часу, а також високий рівень спрацьованості устаткування призвели до того, що Україна займає у світі 6 те місце за обсягом споживання газу, у 3-4 рази перевищуючи показники країн Європи.

Інтеграція екологічної політики до галузевих політик, обов'язкове врахування екологічної складової при розробці стратегій, планів і програм розвитку України, запровадження екологічного управління на підприємствах, екологізація господарської діяльності є шляхами до сучасної секторальної екологічної політики, що реалізується у країнах Західної та Центральної Європи. Це сприятиме стабілізації та поліпшенню стану навколишнього природного середовища в Україні за рахунок інтеграції екологічної політики в соціально економічний розвиток країни для гарантування адекватного стану навколишнього природного середовища, екологічно безпечного для життя і здоров'я населення, а також запровадженню екологічно збалансованої системи природокористування та збереження природних екосистем.

Висновки. Для подолання екологічної кризи необхідно здійснити структурні зміни в національній економіці та реалізувати новий підхід до використання природних ресурсів на принципах сталого розвитку. Як першочергові заходи щодо подолання екологічної кризи слід з урахуванням європейського екологічного законодавства здійснити підготовку пакетів законодавчих проєктів, спрямованих на економічне стимулювання екологічного підприємництва: підготувати нормативно методичну документацію, що регламентувала б діяльність цих структур; сформувати регіональні центри з регулювання і стимулювання екологічного підприємництва і галузеві центри з екологічного аудиту, стандартизації, сертифікації, метрологічного контролю екологічних товарів (робіт, послуг); сприяти організації виробництва устаткування для малих підприємств екологічного профілю; сформувати систему аудиту, ліцензування, сертифікації та акредитації суб'єктів екологічного

підприємництва, що виробляють товари та надають послуги екологічної спрямованості; проводити маркетингові дослідження з екологічного підприємництва і бізнесу. Тактика державного протекціонізму з метою розвитку екологічного підприємництва і бізнесу сприятиме стабільності та підвищенню рівня розвитку економіки в Україні.

Використані джерела:

1. Хвесик М. А., Степаненко А. В. Екологічна криза в Україні: соціально-економічні наслідки та шляхи її подолання // Економіка України – 2014. – № 1. – С. 74-86.
2. Основні наслідки екологічної кризи. Екологія життя [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eco.live.com.ua/content/book/75-osnovn%D1%96nasl%D1%96dki-ekolog%D1%96chno%D1%97-krizi>.
3. Олійник Я. Б., Степаненко А. В., Обиход Г. О. Безпека життєдіяльності при екстремальних температурах за умов глобальних змін клімату : навч. посіб. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2011. – 315 с.
4. Наукові основи національної стратегії сталого розвитку України ; [за наук. ред. акад. НААН України, д.е.н., проф. М. А. Хвесика]. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – 40 с.
5. Національна парадигма сталого розвитку України ; [за заг. ред. акад. НАН України, д.т.н. Б. Є. Патона]. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2012. – 71 с.

Chereda I. S. Ecological crisis in Ukraine and the ways of its overcoming.

В статті вивчається сутність і причини екологічного кризису, місце України в мировому екологічному просторі, взаємозв'язок економічного і екологічного кризисів. Досліджені соціальні наслідки екологічного кризису, його вплив на природні ресурси і навколишнє середовище, способи подолання екологічних кризисів.

Ключевые слова: екологічний кризис, соціально-економічні наслідки, безпека, синергетика, ресурси, загрози, екологічна політика.

Chereda I. S. Ecologic crisis in Ukraine and the ways of it overcoming.

The essence and reasons of the ecological crisis, Ukraine's place in the ecological space of the planet, interconnection between economic and environmental crises, the social consequences of environmental crisis, its impact on natural resources and the environment, and tools of the public policy to overcome the environmental crisis are clarified.

Keywords: environmental crisis, social and economic impacts, safety, synergetics, resources, threats, environmental policy.